

Розділ IV

ІСТОРІЯ УСТАНОВ, ТОВАРИСТВ І ОБ'ЄДНАНЬ

Олена Виноградова, Оксана Марченко

КНИГОЗБИРАННЯ НА ТЕРЕНАХ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

Поряд із сучасними тенденціями розповсюдження інформаційних систем та технологій книга була і залишається одним з основних надбань людства, що містить багатющу різноманітну інформацію. У ювілейний для Києво-Печерської Лаври рік доречним буде згадати історію розвитку книгозбирання та бібліотечної справи майже за тисячолітню її історію.

Уже в літописах та інших джерелах XI ст. віднаходимо безліч свідчень того, як у ті давні часи шанувалася книга. «Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мудрість бо, і стриманість здобуваємо ми із словес книжних, бо се є ріки, що наповнюють весь світ увесь» – пише «Київський літопис»¹. На думку науковців, книжковий фонд Київської держави вже становив близько 130–140 тис. рукописних томів. Видатний історик В. Ключевський зазначав: «Щойно поміж нас почало утверджуватись уміння читати і писати, як разом з ним з'явилися і книжки, а разом з книжками прийшла до нас мудрість книжна... Відтоді за розумного і тямушого чоловіка в нас почали вважати чоловіка «книжного», тобто такого, що має науково-літературну освіту»².

Найзначніша кількість книг зберігалася при монастирях, що на той час були основними осередками просвітництва і культури. Тут відкривалися школи, організовувалося зберігання та розповсюдження книг. Богоугодною та важливою справою вважалося переписування книг. На думку М. С. Грушевського «запотребування в людях письменних було велике, не тільки для справ церковних, але й для практичного діловодства... Розмноження церков і монастирів вимагало великих мас книг для богослужіння, для читання в церквах, трапезах тощо. Тодішнє списування вимагало багато часу і праці, і можемо собі уявити, скільки мусило займатись виготовленням хоч би найпотрібніших книг»³.

У міру накопичення книг та інших пам'яток писемності при монастирях відкриваються так

звані «книжниці», «книгохранительниці» та «книжкові палати», тобто, кажучи сучасною мовою, бібліотеки. Однією з найбільших і значимих книгозбірень, яка мала багате зібрання давньоруських та перекладних творів, стала бібліотека Києво-Печерського монастиря.

Уже за часів святих Нестора та Феодосія Печерських при монастирі велися літописи, писалися і переписувалися книги. У його стінах сформувалося чимало видатних істориків, письменників, художників і понад 50 ченців стали єпископами. Велике значення мало запровадження у 1052 р. Студійного статуту, що вимагав від ченців постійного підвищення своєї богословської освіти. Послугуючись ним у монастирі було передбачено посаду книгохранителя. У його обов'язки входило збирати ченців у вільні від роботи дні та видавати їм книжки для читання. Увечері, за відповідним сигналом, вони повинні були знову зібратися та повернути записані за ними книги⁴. Окрім цього, книги читалися вголос під час монастирської трапези.

На превеликий жаль не збереглося будь-яких описів чи каталогів книг, що входили у книгозбірню монастиря. Тож про склад її фондів можна судити тільки по пам'ятках писемності, що збереглися до нашого часу. Незважаючи на те, що більшість книг були релігійної тематики, старолаврська бібліотека зробила великий внесок у розвиток вітчизняної культури та освіти. Вона не тільки накопичувала книги, а й сприяла їх розповсюдженню. Значну кількість рукописних книг у XIV–XVIII ст. було передано до бібліотек при Київському, Луцькому, Львівському, Острозькому, Чернігівському братствах та до Вінницької, Кам'янець-Подільської та Немирівської братських шкіл.

Подальше піднесення ролі лаврської бібліотеки, як і всього монастиря, відбулося у XVII ст. Це був визначний час виникнення осередку ченців-вчених (за підтримки архімандрита Єлисея Пле-

тенецького) та заснування друкарні, що призвело до появи великої кількості нових книжок. По тому кількість книг у бібліотеці невпинно зростала. Багато із них подарували лаврські архімандрити – Єлисей Плетенецький та його наступники.

На відомому плані Лаври А. Кальнофойського (1638) уже зафіксовано спеціальне приміщення – «Бібліотека для церковних руських і слов'янських книг». Своє захоплення цією бібліотекою висловив Павло Алепський, що супроводжував антиохійського патріарха в його подорожі у 1653 р.: «Тут є прекрасне приміщення для книгосховища, де знаходяться надзвичайно дорогі книги»⁵. Цей факт підтвердив також автор «Історії русів: «У ній зберігалися тисячі книг рукописних і різних дорогіших манускриптів, писаних на різних мовах, і багато між ними є таких, які і вченим тодішнім мужам не були відомі, а особливо усі записки і документи, що до історії правління слов'янських племен і царів, до їх законів та устрою стосувались»⁶.

Проте Печерська бібліотека майже повністю згоріла під час великої пожежі 1718 р. Незважаючи на всі відчайдушні спроби поновити роботу бібліотеки, у 1732 р. її спіткало нове лихо. За надрукований без згоди з церковним керівництвом твір Стефана Яворського «Камінь віри» Синод звелів зібрати всі примірники книги і закрити їх у бібліотечній кімнаті. Таким чином, бібліотека ще десять років простояла опечатаною і тільки 1741 р. лаврський архімандрит Тимофій Щербацький виклопотав дозвіл знову її відкрити.

До бібліотеки почали надходити книги з приписаних до Лаври монастирів, церков та скитів, Китаївської та Голосіївської пустиней, а також з приватних колекцій. Вихідці з печерської братії часто відписували у заповітах книги на користь монастиря. Багато книг передавалося і з лаврської друкарні. Окрім цього, виділялися суттєві кошти на придбання українських, російських та західноєвропейських видань. Так, наприклад, у 1738 р. Стефан Андріївський отримав від Лаври на придбання латинських книг 160 крб. та на купівлю за кордоном паперу для книжок 300 крб.⁷ Десять у середині XVIII ст. в Лаврі з'являється посада бібліотекаря. Відомі навіть деякі прізвища осіб, які займали цю посаду та склали реєстри книг: Феофілакт, Анатолій Смирницький, Авксентій Галинський, Микола Ржаніцин та ін. Таким чином, у 20–60-х рр. XVIII ст. бібліотека Печерського монастиря була знову упорядкована. Вона розміщувалася на хорах Успенського собору, а після 1745 р. значна частина її була розташована на другому поверсі Великої лаврської дзвіниці.

На початок XX ст. фонд бібліотеки становив близько 30 тисяч томів. Серед них було понад 400 рукописів: 276 слов'яно-російських, 133 латинських, 4 польські, 2 грецькі. Близько 50 рукописів датувалися XIV–XVI ст. Крім книг, бібліотека мала карти, плани, малюнки, журнали, газети, а також великі колекції старовинних нот та кунштбуток (художніх альбомів іконописної майстерні). Звичайно, значну частину книжкового фонду складали релігійно-богословські твори, але були тут також книги з історії, філософії, економіки, мовознавства та літературознавства, математики та природничих наук, сільського господарства. Усе це стало відомим завдяки тому, що 1903 р. було складено картковий каталог на фонд бібліотеки, що було на той час новинкою, а у 1908–1912 рр. надруковано двотомний систематичний каталог, упорядником якого став тогочасний бібліотекар та ігумен Михайло Тростянецький.

Крім загальномонастирської книгозбірні, на території Лаври у 1907–1910 рр. розпочала функціонувати ще одна бібліотека – митрополита Флавіана. Добре облаштована та укомплектована, багатопрофільна, вона більше відповідала вимогам часу та стала доступною для ширшого кола користувачів. Для неї у 1907–1914 рр. споруджено та облаштовано спеціальний будинок. Автор його проекту – архітектор Є. Ф. Єрмаков. Він же особисто займався дизайном інтер'єру та проектував розміщення стелажів. При вході до будинку був розташований гранітний постамент, зроблений майстрами на чолі з І. Дрекслером.

Фонд флавіанівської бібліотеки налічував понад п'ятнадцять тисяч книг, серед яких було чимало рідкісних та цінних видань. У ній зберігалося 95 назв релігійних та 35 історичних журналів.

Велика увага приділялася довідково-бібліографічному апарату. Так, лаврська друкарня щорічно випускала друкований каталог нових надходжень. Митрополит особисто опікувався складанням карткового каталога: започаткував вісімдесят розділів та підрозділів каталога, писав деякі картки та робив помітки на інших. До каталогу увійшли записи понад 15 тис. примірників книг на 8 тисяч назв. Він був одним із перших у Києві та вважався (на початок XX ст.) найкращим у Європі.

У 1918 р. намісник Києво-Печерської Лаври, архімандрит Климент (Жеретієнко) запропонував розташувати на території монастиря Церковно-археологічний музей, у тому числі і його безцінні книжкові фонди. Цей проект так і залишився нездійсненим. Проте задум о. Климента, хоча і в де-що зміненому вигляді, реалізовано на початку

20-х рр. ХХ ст., коли на території Лаври створили Музейне містечко. До його складу увійшли старолаврська та флавіанівська бібліотеки, а також коректорська бібліотека старої лаврської друкарні. Згідно з рішенням Управи ВУАН ці книгозбірні разом з бібліотеками Видубецького та Михайлівського монастирів увійшли до складу Лаврського відділу Всенародної Бібліотеки при Українській академії наук у Києві (нині Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського). Перші роки становлення були дуже важкими, бо коштів на утримання постійно бракувало. Двері старолаврської бібліотеки закривалися тільки на декілька клямок. Флавіанівська бібліотека була у кращому стані – мала окремих будинок, книжки розміщувалися в шафах і на них був друкований каталог, що давало можливість звірити їхню наявність. Ще у 1922–1924 рр. тут працювали представник ВУАН та деякі бібліотекарі ВБУ, сортуючи та каталогізуючи книжки. Та все ж користування монастирськими фондами було обмеженим, вони практично знаходилися у стані консервації.

У 1927 р. до складу Музейного містечка увійшов ще один структурний підрозділ під назвою «Музей України. Збірка Потоцького». Упродовж сорока років Павло Платонович Потоцький, відомий фахівець з історії української культури, зокрема військової, видатний музейник, збирав різнохарактерні пам'ятки для свого Музею України. У 1926 р. він підписав угоду з Наркоматом освіти, за якою передав свою збірку в дарунок українському уряду. Її перевезли в Київ і розташували у двоповерховому корпусі праворуч від Троїцької надбрамної церкви. Колекція книг, що входила до складу Музею, по праву вважалася однією з найвидатніших книгозбірень. В її основі були західноєвропейські видання ХVІІ–ХІХ ст. про Україну. Тут також були книги з автографами Марка Вовчка, М. Костомарова, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, В. Капніста, майже повна збірка «Кобзарів». Гордістю колекції вважалися три книги з особистої бібліотеки Т. Г. Шевченка – «Малоросійские и червонорусские народные думы и песни» П. Лукашевича (СПб., 1836), «Estetica» (СПб., 1854) та «Poezye Antoniego Sowy» (СПб., 1858). Нині відомо місцезнаходження лише останньої.

У 1939 р. за постановою уряду УРСР Музейне містечко було реорганізовано і на його базі утворено три установи: «Культурно-історичний заповідник Києво-Печерська Лавра», «Антирелігійний музей» і «Державна історична бібліотека України». Бібліотеку утворено на базі бібліотечних фондів антирелігійного й історичного музеїв. Вона підпорядковувалася безпосередньо НКО УРСР.

Сюди перейшли працювати три працівники бібліотеки Музейного містечка – Єлизавета Іполитівна Іванова, Іда Марківна Тарасьєва та Ніна Сергіївна Нікольська (Селівачова). Для неї було виділено 1-й та 5-й лаврські корпуси. Крім фондів музейної бібліотеки, ДІБ було передано фонди бібліотеки музею П. П. Потоцького, що знаходилася у віданні історичного музею. Пізніше для цих фондів було виділено приміщення 10-го корпусу. Таким чином, бібліотека продовжила кращі традиції книгозбирання, які століттями плекалися у Лаврі. Проте суттєвою відмінністю її роботи від монастирських бібліотек стало те, що вона не тільки зберігає документи, а й проводить велику копітку науково-методичну та науково-бібліографічну роботу, вивчає свої фонди та популяризує їх.

Найбільш цінні і цікаві видання потрапляють до відділу стародрукованих, рідкісних та цінних книг, що з 1964 р. гостинно приймає у себе широкий загал користувачів – від студентів та семінаристів до кандидатів та докторів наук. Однією з них є давній «Помянник» Києво-Печерської Лаври. З часу його написання пройшло вже близько 500 років (за С. Т. Голубєвим, приблизно 1483–1526 рр.)⁸. Цей надзвичайно цінний рукопис, вартість цілої бібліотеки, є важливим документом своєї епохи.

Державна історична бібліотека має у своїх фондах значну колекцію книг друкарні Києво-Печерської Лаври – близько 400 примірників, 203 з них – стародруки. Про лаврські стародруки, наявні в бібліотеці, можна довідатися з друкованого каталогу «Славянские книги кирилловской печати ХVІІ–ХІХ вв. Книги, изданные в типографии Киево-Печерской лавры» (К., 1981). Багато з цих видань є настільки цінними та унікальними, що заслуговують на розгляд в окремій статті. Для прикладу візьмемо «Києво-Печерський патерик», що став невід'ємною складовою частиною історії Лаври. Бібліотека має 18 видань «Патерика», від першого 1661 р. до адаптованого українською мовою, що вийшов з друку у 1998 р. Щодо останнього зазначимо, що, працюючи над першим українським виданням «Патерика», науковий співробітник Києво-Печерського заповідника І. В. Жиленко використовувала фонди саме Історичної бібліотеки. За цю роботу вона отримала ступінь кандидата богослов'я. І такий випадок у практиці роботи бібліотеки є непоодиноким.

З огляду на те, що Державна історична бібліотека вже багато років функціонує на території Києво-Печерської Лаври, стає зрозумілим чому така увага приділяється вивченню літератури про історію Лаври та Заповідника. В отриманні інфор-

IV. Історія установ, товариств і об'єднань

мації про цю літературу зацікавлений широкий загал користувачів – істориків, мистецтвознавців, краєзнавців, архітекторів, викладачів, студентів. Для тих же, чия діяльність безпосередньо пов'язана з Лаврою – співробітників Національного Києво-Печерського заповідника, студентів Київських духовних академії та семінарій, ченців монастиря, вона є життєво необхідною. Саме велика кількість запитів від користувачів зумовила появу низки довідок, статей, виступів на конференціях, присвячених цій тематиці. Проте вони розкривали тільки окремі конкретні питання і охоплювали незначну кількість джерел. Література ж, дотична до історії Києво-Печерської Лаври, охоплює надзвичайно широке коло питань (літописні та агіографічні джерела, історія Лаври в цілому та окремих її пам'яток, тощо) у різних типах і видах видань. Тому виникла необхідність у складанні фундаментальної бібліографії з історії Лаври. Такою роботою став підготований у Державній історичній бібліотеці покажчик «Матеріали до бібліографії Києво-Печерської Лаври», який буде надруковано у 2006 р.

Ігор Винниченко

УКРАЇНЦІ В ЛАТВІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.: ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ОРГАНІЗОВАНОГО ЖИТТЯ

У першій половині минулого століття на теренах, що нині входять до складу Латвійської Республіки, діяльними були декілька українських громадських інституцій. Першу українську організацію («Громада») засновано 16 січня 1911 р. Її метою було «об'єднання українців на принципах взаємодопомоги та збереження своєї національної ідентичності». Вона проводила різноманітні заходи, чим привернула до себе та проблем українців увагу латиської та російської інтелігенції. Навесні 1917 р. у XII армії, штаб якої знаходився в Ризі, також створено українські організації. Українці обрали виконавчу Раду, перше число органу якої – газети «Український голос» – з'явилося 14 червня. Того ж року створено ризьку організацію української партії соціалістів-революціонерів.

Латвійсько-українське товариство (громада) постало в Ризі у січні 1933 р. Статут його, зареєстрований Ризьким окружним судом 31 грудня 1932 р., ставив за мету «створення найтісніших зв'язків між українським та латиським народами». Головою товариства обрали нотаріуса Яніса Крейцбергса, касиром – бухгалтера банку Яніса Межиньша, секретарем – учителя Яніса Озоліньша, членами правління – Миколу Світличного та Льва Задорожного.

Підсумовуючи вищевикладену історію книгозбирання і книгозбереження, слід зауважити, що вона є не тільки цікавою та пізнавальною, а й яскравим прикладом мудрого та дбайливого відношення до справжніх духовних цінностей. Історичний досвід збереження культурної спадщини повинен стати основою формування сучасної національної політики не тільки в бібліотечній справі, а й у культурі в цілому.

¹ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. – К., 1989. – С. 89.

² Ключевский В. Неопубликованные произведения. – М., 1983. – С. 300–301.

³ Грушевський М. С. Історія української літератури: У 6 т., 9 кн. – К., 1993. – Т. 2. – С. 27–28.

⁴ Голубинский Е. Е. История русской церкви. – М., 1900. – Т. I (1). – С. 787.

⁵ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1974. – Отд. ЙЙ. – С. 58.

⁶ История Руссов или Малой России. – М., 1846. – С. 225–226.

⁷ ЦДАК України, ф. 128, оп. 1 друк., спр. 111.

⁸ Голубев С. Т. Древний помяник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI столетия). – К., 1892.

рожного. Про активність передовсім керівництва побічно свідчить кількість зборів його членів. Так, упродовж 1933 р. їх відбулося 9, наступного року – стільки ж, 1935 р. – 12, 1936 р. – 15, 1937 р. – 12, 1938 р. – 15, 1939 р. – 11, 1940 р. – 9.

Організація, кількість членів якої не була сталою (зокрема, 1936 р. до її складу входили 73 особи), проводила різноманітні заходи: літературно-музичні вечори, лекції, концерти, вистави тощо. Товариство припинило існування 1940 р. (останні збори його членів відбулися 6 червня) після окупації країни Червоною армією.

Діяльність товариства певною мірою характеризує документ, що зберігається нині в Державному історичному архіві Латвійської Республіки.

ПРОТОКОЛ

загальних зборів Латвійсько-української громади

11 квітня 1934 року

Порядок денний:

- 1) Вибори президії зборів
- 2) Справоздання правління
- 3) Вибори керуючих органів громади
- 4) План праці на майбутнє
- 5) Біжучі справи